

UDEN FOR TEMA

Hvad blev der af arbejderklassen? Lønmodtagernes klassebevidsthed ud fra produktionsforholdene

Emmett Caraker

Siden Daniel Bell i 1973 introducerede det "postindustrielle videnssamfund", har den dominerende opfattelse været, at erhvervs- og bevidsthedsstrukturerne har ændret sig så meget, at arbejderklassen ikke længere kan udgøre en sammenhængende kraft (Bell, 1973). Fra Bell til Beck er synet, at lønmodtagerne ikke ser samfundet opdelt i klasser, og klassebevidsthed er ikke et relevant begreb, når det gælder undersøgelse af, hvordan den enkelte forstår samfundet. Med udgangspunkt i teori om klassebevidsthed og en interviewundersøgelse blandt lønmodtagere i Danmark vises det, at klassebegrebet stadig kan være relevant for at forstå lønmodtagernes bevidsthed. Forholdet til arbejdsgiverne opfattes af en betydelig del af lønmodtagerne som dikotomisk og samfundet som klasseinddelt.

Nøgleord: Arbejderklasse, klassebevidsthed, Marx, E.O. Wright, E.P. Thompson

Indledning

I de seneste årtier har der i offentligheden bredt sig en opfattelse af, at bevidstheden om at tilhøre en bestemt klasse, der står over for andre klasser, er på retur. I *Farvel til Proletariatet*, som udkom i 1981, fremførte André Gorz, at teknologien ville afskaffe det industrielle arbejde og arbejderklassen formindskes så meget, at den ikke fremover kunne spille en betydningsfuld rolle i samfundsudviklingen (Gorz, 1981). Sideløbende hermed viser forskning, at arbejderklassens selvstændige kulturelle, sociale og politiske udtryksformer er forsvundet (Andersen, 1997). Fra at udgøre et samfundsalternativ

i en stor lejrkultur forsvandt arbejderkulturen og dens organiseringsformer stort set ved indgangen til 1990'erne. Klasse tilbydes ikke længere som fortolkningsramme for folk som svar på deres vilkår og problemer.

Inden for samfundsvidenskaberne er det Ulrich Beck, der tydeligst har argumenteret for, at samfundet ikke kan forstås gennem en klasseteoretisk tilgang. Ifølge Becks teori har dynamikker på arbejdsmarkedet friset folk fra kollektive reguleringer. Velfærdsstatens succes har afkoblet folk fra deres oprindelige miljøer og orienteringer, og mobilitet fra det oprindelige miljø betyder, at folk lader sig præge af nye sammenhænge. Klassetil-

hørsforhold er længere ikke bestemmende for, hvordan folk lever eller tænker (Beck & Beck-Gersheim, 2002).

Sideløbende har forskning dog vist, at der på det objektive plan fortsat eksisterer uligheder betinget af klassetilhørsforhold. Det gælder efter f.eks. indkomst, hvor forskningsprojektet *Det danske klassesamfund* viser, at klasseforskelle målt efter indkomst er øget væsentligt fra 1998-2012 (Goul Andersen, Olsen, Ploug, Andersen & Sabiers, 2014). De seneste forskningsresultater om danskernes klassebevidsthed følger nyt til dette billede. Harrits og Pedersen viser gennem interview med fokusgrupper, at samfundet opfattes som inddelt i klasser efter indkomst, arbejdsmarkedsstatus, uddannelse og livsstil (Harrits & Pedersen, 2017). Stubager sammenligner ved hjælp af surveydata fra 1954 og 2015 holdninger til klassespørgsmålet. Han finder, at flertallet af danskerne, 74 % i begge år, ser samfundet som inddelt i klasser. I 2015 finder hovedparten, at de tilhører middelklassen, mens tilhørsforholdet til arbejderklassen er faldet. Endvidere finder hver femte, at de har fælles interesser med deres klasse over for andre klasser. De overraskende resultater stiller ifølge Stubager spørgsmålstejn ved Becks "*klasse skeptiske perspektiv*" (Stubager, 2017, s. 115). Det rejser videre spørgsmålet om, hvilke kollektive bevidstheder der findes blandt lønmodtagerne i dag, uanset om de definerer et tilhørsforhold til arbejderklassen eller middelklassen?

På baggrund af de skitserede positioner vil denne artikel analysere kvalitative interviewdata om klassebevidsthed ud fra *produktionsforholdene*, dvs. ud fra arbejdet og lønmodtagernes status som underordnede. Stubagers og Harrits & Pedersens undersøgelser foregår på samfundsniveauet, og det har ikke været undersøgt, om og hvordan lønmodtagernes forståelser ud fra arbejdet kan fortolkes som klassebevidsthed.

Artiklen forfølger konkret to forsknings-spørgsmål: 1) Kan der identificeres klassebevidsthed ud fra arbejdspladsniveauet (lønmotagerpositionen), og hvad er her hovedindholdet i klassebevidstheden? 2) Kan der identificeres klassebevidsthed i forhold til samfundsniveauet, og hvad er hovedindholdet i klassebevidstheden? Hypotesen er modsat Becks teori om de kollektive interessers opløsning, at der fortsat findes klassebevidsthed. Artiklens fokus er empirisk, og det første spørgsmål om bevidsthed ud fra arbejdet og lønmotagerpositionen vægtes mest. Artiklen starter med en kort gennemgang af klasseteorier og de dimensioner, der udvælges til brug for analysen. Herefter introduceres undersøgelsens metode og datagrundlag, hvorefter analyseresultaterne præsenteres. Efterfølgende samles der op på analysens resultater.

Teorigrundlag

Som grundlag for at analysere klassebevidsthed anvendes teorier om klasser og arbejds-sociologisk forskning. Forskningen beskæftiger sig med, hvordan ansatte identificerer sig med fællesskaber på arbejdspladserne, og hvordan der udvikles dikotomisk bevidsthed i forhold til ledelsen (se f.eks. Goldthorpe, Lockwood, Bechhofer & Platt, 1969; Lysgaard, 1961). Det er ikke hensigten her at gennemgå den omfattende litteratur, men i stedet at tage udgangspunkt i nogle overordnede bestemmelser og dimensioner ved klasseanalysen, så klassebevidsthed empirisk kan undersøges. For en oversigt over klassebegrebet henvises til Thomsen 2009 og over den arbejds sociologiske forskning til Borg 1971 og Hvid 2005¹.

Klasseteoretisk skelnes traditionelt mellem strukturel klasseteori og processuel klasseteori (Thomsen, 2009). *Den strukturelle klasseteori* ser individerne som indlejret i samfun-

dets objektive strukturer (Wright, 1985). Klassepositionen bestemmer de ressourcer, individerne har til rådighed og hvilke muligheder, de har. Individerne bliver bærere af handlingsdispositioner, og i strukturen er der mekanismer, der disponerer for klassebevidsthed. *Den processuelle klasseteori* ser derimod klasser dannet af individernes evner til at bringe deres livshistoriske erfaringer sammen til fælles erfaringer og forme fælles kultur, interesser og samfundsbilleder, forbundet med en praksis (Thompson, 1968). Klasser *er* ikke, men *bliver* til, som et resultat af en kollektiv læreproces, ifølge E. P. Thompson. Thompson tillægger samtidig produktionsforholdene betydning, idet han anerkender, at individerne fødes ind i eller ufrivilligt indlejres i strukturerne. Derigennem har strukturerne betydning for udvikling af klassebevidsthed, men: "*Mens erfaringen fremtræder som determineret, gør klassebevidstheden det ikke. Vi kan ikke hævde nogen lov*" (Thompson, 1968, s. 7). Thompson bygger således bro mellem strukturel og processuel klasseteori.

I en strukturel analyse placerer både Marx og Weber klasserne i strukturen efter, om de har ejerskab til produktionsmidlerne (Marx, 1974; Weber, 2003). Marx interesserer sig for den konflikt, der opstår i produktionen. Måden produktionen og arbejdet organiseres på, skaber en vedvarende interessemod sætning mellem klasserne. Der eksisterer et *mellemværende* mellem klasserne (Thomsen, 2009) om magt og kontrol over produktionen samt fordelingen af merværdien, hvilket fremmer udviklingen af en dikotomisk bevidsthed og forestillinger om alternativer. Fælles interesser beforder solidariteten inden for den enkelte klasse. Weber derimod interesserer sig for resultaterne af uligheden i ejendomsforholdene i form af økonomisk ulighed og ulighed i markedschancer, status og ressourcer. Webers tilgang anses også for relevant for analysens formål, fordi ar-

bejdsmarkedsstatus kan konstituere modstillinger til andre grupper eller instanser. Marx skelner endvidere mellem *klasse an sich*, klassen som den konstitueres ved sin placering i produktionen, og *klasse für sich*, klassen som kollektiv aktør (Marx, 1974). Den bevidsthed, der knytter sig til *an sich*, er ifølge Marx en fragmenteret og begrænset klassebevidsthed eller knap nok det. Optræder klassen derimod *für sich*, kæmper arbejderne på tværs af de enkelte arbejdspladser mod deres modpart, arbejdsgiverne. Dermed handler klassen politisk. Begrebsparret skal tillade at se klassebevidsthed på et kontinuum mellem ingen klassebevidsthed og udviklet klassebevidsthed, hvilket også er videreført hos E. P. Thompson.

Inden for forskningsfeltet er der enighed om, at en tidssvarende klasseanalyse må tage højde for, at klassestrukturen er mere differentieret end på Marx' tid. Her tænkes på fremkomsten af en middelklasse, der er forskellig fra arbejderklassen med hensyn til økonomiske ressourcer, uddannelsesressourcer, magt og autonomi (Goul Andersen, 1991; Wright, 1985; 1997). Derudover indeholder middelklassen modsætningsfyldte positioner. Wright identificerer grupper med et højt niveau for uddannelse, indkomst og autonomi. Det distancerer denne del af middelklassen fra andre dele af middelklassen og fra arbejderklassen, der består af de manuelle arbejdere.

Wright anser det øverste lag i middelklassen, der beskæftiger sig med den overordnede ledelse, for tættere på borgerskabet end på den øvrige middelklasse. Omvendt er andre dele af middelklassen underlagt principielt de samme magt- og kontrolformer som arbejderklassen, lige som forskelle i indkomst mellem disse dele af middelklassen og dele af arbejderklassen er udjævnet. Det understreges af den radikaliserende offentligt ansatte, der har fundet sted over flere årtier, og som må forstås som utilfredshed med løn, be-

grænsning af professionernes faglige autonomi samt bekymring for arbejdsvilkårene og proletarisering (Mikkelsen, 1994). En anden skillelinje i middelklassen går mellem private og offentligt ansatte. De privat ansatte identificerer sig i højere grad med konservative/liberalistiske værdier og de offentlige ansatte i højere grad med socialistiske værdier (Goul Andersen, 1991; Goul Andersen et al., 2014).

Det må også forventes, at lønmodtagerens bevidsthed kan ændre sig som følge af den teknologiske udvikling, og at der viser sig forskelle på det subjektive plan i dikotomisk bevidsthed, tilslutning til solidaritet og hvilken samfundsforståelse, man har. Endvidere må samfundet anses for socialt åbent, hvilket indebærer, at holdninger og værdier kan forandre sig med erfaringen, og når den objektive klasseposition skifter.

De anførte bestemmelser skal opfattes som en fortolkningsramme. Grænsen mellem arbejderklassen og middelklassen kan være flydende, klassebevidsthed ses processuelt og som mulighed, og i lighed med Stubagers tilgang lægges der vægt på at få de subjektive forestillinger om klasse frem, fordi det er bevidsthed, der efterspores. Den empiriske analyse er således ikke gennemført hypotetisk-deduktivt ud fra en bestemt definition på arbejderklassen.

Samtidig anerkendes det, at nyere teori om klasse kunne være interessant at inddrage, f.eks. Guy Standings teori om prekariatet (Standing, 2011). I en dansk sammenhæng er modsætningerne på arbejdspladsniveauet om kontrol over arbejdsprocessen og om løn og vilkår imidlertid et forsømt område og ikke analyseret i sammenhæng med klasse-teorien og den arbejdspladsovergribende solidaritet. Kombinationen af den traditionelle klasseteori og arbejds sociologien vurderes som det bedste afsæt for et sådant studie.

Med disse retningslinjer for analyse af klassebevidsthed foretages der i det følgen-

de en konkretisering af analysens begreber. Der opstilles tre dimensioner, som anvendes i analysen af bevidsthed ud fra lønmodtagerpositionen, nemlig 1) autonomi, magt og kontroldimensionen, 2) interessedimensionen og 3) solidaritets- og handlingsdimensionen, og en fjerde dimension, klassedimensionen, der behandler klassebevidsthed på samfundsniveauet.

På *autonomi, magt og kontroldimensionen* undersøges det, hvordan arbejdets indhold og organisering har betydning for forholdet til ledelsen. Dimensionen indeholder, hvordan ledelsesstrategier påvirker indflydelse og medbestemmelse over arbejdet (Hvid, 2005; Busck, Knudsen, Lind & Jørgensen, 2009), og om der finder en fremmedgørelse sted, som beskrevet af Marx. Fremmedgørelse opstår, når producenten ikke har kontrol over det produkt, som skabes, og når markedsøkonomien gør producenterne til konkurrenter og fremmedgør dem fra de sociale fællesskaber (Blauner, 1964; Hvid, 2005). Meningsløshed og magtesløshed opstår i stedet for kreativitet og autonomi, og nyere forskning peger på, at fremmedgørelse opstår under nye former i moderne virksomheder (Hochschild, 1997; Sennett, 1999).

På *interessedimensionen* undersøges økonomiske/materielle interesser i forhold til den lokale ledelse, arbejdsgiverne som gruppe og statslige politikker, der påvirker de materielle interesser (her ændringer i dagpenge, efterløn og kontanthjælp).

På *solidaritets- og handlingsdimensionen* undersøges, om og hvorfor solidaritet danner grundlag for mobilisering. Nyere arbejds sociologi skelner mellem kollektivitet og solidaritet. Med kollektivitet menes den "sammenholdets logik", der opstår, når individer erfarer, at deres interesser bedst varetages gennem fællesskabet. Solidaritet indebærer derimod en mere udfoldet bevidsthed om et fællesskab, hvor solidariteten erkendes ud fra identifikation eller ideologi (Caraker,

Høgedahl, Jørgensen & Møberg, 2015). Kollektivitet og solidaritet undersøges endvidere gennem Lysgaards teori om arbejderkollektivet (Lysgaard, 1961). I arbejderkollektivet foregår løbende en vurdering af hvilke fælles og modstridende interesser, der eksisterer i forhold til ledelsen, og der udvikles en dikotomisk bevidsthed om 'os nede' og 'dem deroppe'. Endelig er handlingsdimensionen vigtig. E. P. Thompson understreger, at for at blive en klasse må individerne kæmpe aktivt for deres interesser. Imidlertid kan det indvendes, at flere forhold kan bevirke, at individerne ikke handler, selv om en interesse er erkendt, f.eks. manglende tro på egne evner eller magtforhold. Derfor må *intentioner* om at handle også tages med i handlingsdimensionen.

På *klassedimensionen* undersøges det, om man ser samfundet som klasseinddelt, hvilke klasser der findes og efter hvilke kriterier, og hvilken klasse man selv tilhører.

Metode og datagrundlag

Nærværende artikel ligger i forlængelse af forskningsprojektet *Arbejdsliv og Politik set i et Lønmodtagersperspektiv* om lønmodtager-værdier og interesser. Det empiriske grundlag er semistrukturerede interviews med 53 lønmodtagere, som blev kontaktet på baggrund af deltagelse i projektets repræsentative spørgeskemaundersøgelse (Caraker et al., 2015; Caraker, 2017). 50 interviewede var ansat i underordnede stillinger som arbejdere og funktionærer, mens en var leder, og to var langtidsledige. En interviewperson var tillidsrepræsentant, mens ingen var medlemmer af politiske partier. Undersøgelsen bygger derved i høj grad på menige lønmodtageres forestillinger om klassespørgsmålet.

For at øge muligheden for analytisk generalisering er de interviewede udvalgt ud fra spørgeskemadataene med en tilsigtet variation i køn, alder, erhverv og fagforenings-

status. Det blev også anset for vigtigt, at der var en god variation på skemaets spørgsmål om forholdet til ledelsen samt holdning til fagforeninger, strejkeret, solidaritet og social ulighed. Til dette formål blev der konstrueret et indeks ved hjælp af relevante spørgsmål i skemaet, således at udvælgelsen kunne kontrollere for dette. Interviewgruppen udtrykker hermed den ønskede variation efter, hvor de interviewede er indplaceret i klassestrukturen, hvordan de fortolker interessemod-sætninger, og hvilke værdier de tilslutter sig.

Analyseresultaterne præsenteres som fem portrætter, som kortfattet viser indholdet og variationen i bevidsthed og praksisformer på dimensionerne. Portrætterne baserer sig på autentiske personer, som hver er eksemplariske for et segment i den totale interview-gruppe. De adskiller sig fra hinanden på nogle af de fire dimensioner og ved en forskellig placering i klassestrukturen. Derudover er der et *liberalistisk segment*, som ikke analyseres, da fokus er på, hvad klassebevidstheden består af. Interviewpersonerne i det liberalistiske segment er kendetegnet ved, at de er socialiseret til konservative og liberalistiske værdier. De har ingen kollektiv identifikation med andre lønmodtagere ud fra fælles vilkår, og de har ikke en bevidsthed om at tilhøre en bestemt samfundsgruppe ud fra lønarbejdet (jf. Caraker, 2017). De fem segmenter udgør sammen med det liberalistiske segment 80 % af de interviewede. Den resterende femtedel er interviewpersoner, hvor der enten ikke kunne kaldes et samfundsbillede om klasser frem, eller interviewpersoner, som er ambivalente på en eller flere af dimensionerne. Men de er ikke ambivalente på den samme måde, og kan derfor ikke udgøre et segment.

Formålet med interviewene var at tilvejebringe erfaringer, vurderinger og holdninger om arbejdet, ledelsen, fagforeninger, arbejdskonflikter og samfundspolitiske spørgsmål, samt opnå viden om socialisation

og arbejdslivsbiografi for at undersøge, om bevidstheden forandres gennem arbejdslivet. Interviewdelen om arbejdskonflikter omhandlede konflikter, der fik national opmærksomhed, herunder Ryanair-konflikten i 2015, KL/lærer-konflikten i 2013, Vejlegård-konflikten i 2012 og overenskomstkonflikten i 2008 (jf. Caraker, 2017, s. 15-17). Interviewdelen om samfundspolitiske spørgsmål omhandlede politiske ændringer i de sociale ydelser og konsekvenser for berørte grupper. Interviewdelen om klasse omhandlede forståelsen af samfundet som klasseinddelt samt om de politiske partier varetager bestemte gruppers interesser.² Interviewene giver således god adgang til en forståelse af meningsuniverset, dvs. hvordan den sociale virkelighed og samfundet subjektivt opfattes.

Interviewene fandt sted i 2015 og varede i gennemsnit 2:19 timer. Interviewudskrifter og rapportudkast er drøftet med kollegaer for at forbedre tolkningen. Der kan foretages en analytisk generalisering af undersøgelsens hovedspørgsmål, idet der er opnået en mætning på vurderings- og holdningsspørgsmålene. Hvad angår interviewpersonernes billeder på samfundets klasseinddelinger, stemmer undersøgelsens resultat overens med Stubagers og Harrits & Pedersens undersøgelser. Mens resultaterne om klassebevidsthed ud fra ansættelsesrelationen som lønarbejdende foreløbig må stå for sig selv, da relevant dansk sammenligningsgrundlag savnes.

Bevidstheder om arbejdspladsforhold og samfundsforhold

Person 1: Bent, privat ansat, ikke-faglært

Bent er 52 år. Han er nyansat som handicapmedhjælper uden fast timetal og modtager supplerende dagpenge. Som ung uddannede Bent sig til lærer og var først ansat i folkeskolen og siden ved en daghøjskole, indtil denne

lukkede i 1997. Herefter var Bent beskæftiget som tjener i hotelbranchen i 17 år, men blev i den sidste ansættelse afskediget efter 11 år. Bent er opvokset i en husmandsfamilie under nøjsomme kår. Han kan ikke genkalde sig bestemte værdier i opdragelsen. Bent har regelmæssigt stemt SF men udtrykte op til folketingsvalget i 2015 kritik af partiets deltagelse i Thorning-regeringen og var ikke afklaret om sit partivalg.

På *autonomi, magt og kontroldimensionen* oplevede Bent i sin ansættelse som tjener et skift i personalepolitik og indflydelse de senere år, efter at en udenlandsk kapitalfond opkøbte hotellet. Ledelsen udskiftede halvdelen af personalet det første år og indførte en ny personalepolitik, som ifølge Bent indebar forfordeling og vilkårlighed i rettigheder. I en kritisk position i forhold til ledelsen og uden opbakning fra kollegaerne blev Bent afskediget på grund af samarbejdsproblemer. Bent fortæller, at magten entydigt var ledelsens i fravær af en tillidsrepræsentant og et sammenhold blandt de ansatte.

På *interessedimensionen* beskriver Bent økonomiske og politiske modsætninger til ledelsen, arbejdsgiverne og staten. På det lokale arbejdspladsniveau "*kører ledelsen den til stregen*" i fortolkning af overenskomster. Det gælder også på brancheniveauet, ifølge Bent, hvor fagforeningen har tabt kampen om, hvor de ufaglærte tjenerlønninger skal ligge. Med grundlag i arbejdslivsbiografien og i en erkendt prekær position i handicapmedhjælperstillingen rummer Bents fortælling en markant kritik af de forhold, der gælder for "*den ufaglærte gruppe*". I forhold til staten formuleres kritik af jobcenterets kontrol og mangel på respekt for individets rettigheder i aktiveringssystemet. På det generelle samfunds niveau ser Bent den samme tendens til opløsning af kollektivismen og solidariteten, som han erfarer i hotelbranchen. Om den dengang forestående Ryanair-konflikt udtaler han:

“Det bliver meget hårdt. Jeg er bange for, at de [fagforeningerne] taber den. De er oppe imod stærke kræfter. Et stort internationalt flyselskab og så også luftfahavnsledelsen. Luftfahavnsledelsen vil jo gerne, at Ryanair vinder, fordi så vil det smitte af på dem også. Så det er en ulige kamp. Det er en kamp, der bliver ved – hele tiden – og de taber lidt hver gang. Fremtiden ser total dystert ud for de lavtlønnede i Danmark”.

I Ryanair-konflikten indlæser Bent en generel arbejdsgiverinteresse og ”politikernes” interesse i at omfordele fra ”løn til profit”. Ændringerne i dagpenge- og kontanthjælpsystemet ser han som en bevidst strategi:

“Det er jo politisk vedtaget, at vi skal have en økonomisk underklasse i Danmark, for så har vi nogen til at gå ind som billig arbejdskraft. Jo flere vi kan få presset ned på en meget lav kontanthjælp, så kan folk presses til at arbejde for en meget lav timeløn”.

Der udvikles en bevidsthed om, at arbejdsgiverne og staten står i et modsætningsforhold til den ufaglærte gruppe. Bevidstheden kan ses som udtryk for, at forskellige arbejdsmarkedsudviklinger hos Bent løber sammen: Hans udgrænsning på det ordinære arbejdsmarked, jobcentrets ”mistænkeliggørende” kontrolformer og bevidstheden om statens og arbejdsgivernes pres på den ufaglærte gruppe. Modsætningen er også ideologisk, vendt mod social ulighed: *“Lighed har altid optaget mig, og jeg er modstander af, at uligheden bliver større”.*

På solidaritets- og handlingsdimensionen indgår Bent ikke i kollektive sammenhænge. Det er en individuel kamp, han fører mod kontrolformer i dagpengesystemet og for at opnå rettigheder i deltidsstillingen. Bent kan ikke genkalde sig situationer i sit arbejdsliv, hvor de ansatte stod sammen over for ledelsen. *“Der [har] været det modsatte af*

solidaritet”. Det kan være medvirkende til at forklare Bents pessimistiske prognose for den ufaglærte gruppes fremtid og for fagforeningerne: *“Fagforeninger vil måske først få en renaissance, når arbejdstagerne har været helt nede og vende”.* Solidariteten forstår Bent ud fra en modsætning til arbejdsgiverne og som en bred formuleret gruppesolidaritet, som omfatter både manuelle arbejdere og funktionærer. Solidariteten er forestillet, men der eksisterer et solidaritetsberedskab: *“Hvis jeg var i en situation, hvor jeg skulle stemme om sympatistrejke [mod Ryanair], så ville jeg sige ja. Det vil have en stor betydning for rigtig mange mennesker, hvis de taber”.*

På *klassedimensionen* er Bents samfundsbillede, at der er en overklasse; en øverste ”mellemklasse”, som har samme interesser som ”overklassen”; ”en mellemste mellemklasse”, der ”klarere sig godt”; ”en nederste mellemklasse”, ”der ikke klarer sig så godt” og nederst ”underklassen”. Bent ser klassestrukturen som forandret over en lang periode:

- 1) Mellemklassen er ”blevet strukket meget ud”, fordi *“den øverste del af mellemklassen, toppen, er kommet op i overklassen og blevet rigere og mere styrende. De har fået mere magt over de andre”.* De er dog forskellige fra den egentlige overklasse, *“som er lille og ikke arbejder, og som man ikke lægger mærke til”.*
- 2) Den nederste del af mellemklassen er i fare for at synke ned i underklassen. *“Jeg er selv endt i bunden af mellemklassen. Jeg hænger i en tynd tråd ned til underklassen”.*
- 3) Underklassen (*“kontanthjælpsmodtagere”; “de fattige”*) *“er blevet større og er tabt, fordi dengang [da Bent var ung] tog man hånd om den. Det gør man ikke mere”.*

Bent anvender ikke ordene ”arbejderklasse” og ”arbejderne” som betegnelser for en samlet gruppe i samfundet. Forespurgt regnes nogle arbejdere til *“den ufaglærte gruppe”* / *“de*

lavtlønnede”, ”til den gruppe i mellemklassen, der klarer sig dårligt”; mens andre arbejdere, der har tryghed i ansættelsen og et godt indkomstniveau, regnes til den mellemste mellemklasse.

Interessemødsætningen til overklassen/øverste mellemklasse ser Bent som uforenelig, og modsætningerne mellem de øverste grupper og de nederste grupper uddybes på de øverste gruppers initiativ. De øverste grupper er defineret efter styring og magt og indkomst. Til de øverste grupper regnes virksomhedslederne, politikerne og embedsværket.

Samlet set er Bent eksemplarisk for det segment, hvis bevidsthed er radikaliseret især i forhold til samfundsniveauet. Klasseinddelingen er femdelte efter kriterierne økonomi, magt og kontrol. Der er sammenhæng mellem arbejdspladsniveau og samfundsniveau. De førende grupper anvender magt og kontrol til at sikre økonomisk udbytning på arbejdspladsniveauet af de underordnede grupper.

Person 2: John, privat ansat, faglært

John er 52 år og arbejder som faglært i Københavns Lufthavn på 8. år. John har tidligere arbejdet på mindre værksteder, men i forbindelse med nedskæringer kom han til sit nuværende arbejde. John er vokset op i en ”socialdemokratisk familie” med værdier som solidaritet og lighed.

På *autonomi, magt og kontroldimensionen* opleves arbejdet som en helhedsproces, der giver plads til selvstændige dispositioner og faglig udvikling. Gennem Johns fortælling træder en faglært identitet tydeligt frem. Faglighed og mestring bekræftes i de faglærtes fællesskab. Det eneste negative træk ved arbejdet er bekymring for nedslidning. Ses der på opfattelsen af ledelsens strategier, er der i Johns gruppe en bevidsthed om at tilhøre et større arbejderkollektiv, der interesserer sig for, hvad der foregår mellem ledelse og

medarbejderne på tværs af faggrupperne. Det vedligeholder en fagpolitisk styrke og bevirker ifølge John, at den nærmeste ledelse er til at tale med, og at den overordnede ledelses strategier modificeres.

På *interessedimensionen* beskriver John modsætningen til ledelsen omkring lønnen som begrænset, idet lønnen er noget højere end gennemsnittet for denne type arbejde.

Men John og hans kollegaer følger med i lufthavnsledelsens idéer om lønmodeller, der vil sænke lønniveauet for andre faggrupper ”*inspireret af Dansk Industri*”, og om lufthavnsledelsen vil udnytte liberaliseringen af den europæiske transportsektor til at forringe lønninger og arbejdsvilkår. I dette perspektiv ses Ryanair-konflikten. ”*Det næste er, at der kommer nogle andre, som har med grej på jorden at gøre, og så vil de også have deres mekanikere herop og arbejde*”. Til lufthavnsledelsen, Ryanair og Dansk Industri formuleres således en økonomisk interessemodsatning, men modsætningen er også politisk, når John ser Ryanairs strategi som en trussel mod velfærdsstaten:

”Fordi når man arbejder i Danmark, så skal man være med til at dele byrden. Vi skal betale vores skat, til efterlønnen, til sygehuse, vores huse og vores biler. Og jeg kan ikke rigtig se, hvor pengene de skal komme fra, hvis der kommer selskaber, som socialt dumper vores lønninger”.

I forhold til statens politik formulerer John en markant kritik af Thorning-regeringens ændringer i dagpengene og efterlønnen. John har regelmæssigt stemt på Socialdemokratiet, men på grund af ændringerne og indvandrer- og flygtningepolitikken er John skiftet til Dansk Folkeparti.

På *solidaritets- og handlingsdimensionen* kommer en stærk kollektivisme- og solidaritetsforståelse til udtryk. Ved udsigten til

konflikt med Ryanair bemærker John: "Jeg hører sammen med dem. Det er mine kollegaer". Han forholder sig til optrappingen af konflikten med stor selvbevidsthed.

"Det kan godt ske, at de [Ryanair] får lov til at sætte deres fly på jorden, men de kommer aldrig afsted igen, før det er i orden. Hvis de ikke opfører sig pænt, så bliver de grounded [blokeret]. Ham direktøren dér [Mike O'Leary, Ryanair], virker meget selvsikker. Men det gør vi også! Jeg er spændt. Men jeg kan ikke forestille mig, at vi ikke vinder".

Denne udtalelse falder med baggrund i et tæt arbejdsfællesskab, hvor fagpolitiske og politiske diskussioner lever i hverdagen og kan forbindes med situationer på andre arbejdspladser. Johns solidaritet er dog ikke ubetinget. I KL/lærer-konflikten var han ambivalent på spørgsmålet om at støtte lærerne ud fra en opfattelse af, at lærerne stod for stejlt på deres krav uden vilje til at indgå et kompromis.

På *klassedimensionen* formulerer John modsætninger til konkrete virksomhedsledelser, til "Dansk Industri" og til statens politik. Samfundet ses som lagdelt, men interesserne er ikke uforenelige.

"Der vil vel altid være nogen, der har flere penge end os andre, [men] det er ikke noget, der opta'r mig. Hvis en mand har en virksomhed og tjener gode penge, respekt for det, men så skal han også sørge for, at dem, der har gjort, at han har tjent de penge, at de har det godt".

Samfundet ser John opdelt efter indkomst i tre grupper, "de rige", "mellemlassen" og "de fattige og folk på de sociale ydelser". John finder, at han hører til i mellemlassen. Han værdsætter den samhørighed, der er i hans boligområde, hvor folk har et meningsfuldt og aktivt fællesskab på tværs af sociale og

økonomiske forskelle. Men han tilføjer: "Vi er jo stadigvæk arbejdere. Jeg er håndværker. Og jeg er også lønmodtager". John har også en anden opdeling, når han giver udtryk for, at "alle os arbejdstagere har samme interesser". I gruppen af arbejdstagere inkluderer John både de manuelle arbejdere og funktionærerne. Heroverfor står arbejdsgiverne, hvis interesser John generelt anerkender som legitime. Det er en gensidig afhængig relation, hvor arbejdsgivere og arbejdstagere gennem et samarbejde regulerer deres interesser inden for aftalesystemet. "Det er et godt system, og jeg er meget imod, at man [Ryanair] nu forsøger at ødelægge det."

Samlet set er John eksemplarisk for det segment, hvis bevidsthed er dikotomisk og rummer en konfliktende og en samarbejdsorienteret kollektivismen i forhold til arbejdsgiverne som gruppe. Interesserne ses ikke som uforenelige. Klasseinddelingen på samfundsniveauet er tredelt med indkomst som det vigtigste kriterium, og middelklassen som omfattende alle lønmodtagergrupper.

Person 3: Louise, offentlig ansat, funktionær

Louise er 37 år og uddannet lærer og arbejder i sin nuværende ansættelse som folkeskolelærer på 8. år. Louise er vokset op i, hvad hun betegner som "en standard middelklasse familie". Moderen er sygeplejerske og faderen funktionær i tv-branchen. Værdierne, som hun genkalder dem, humanisme, fællesskab og social tillid, har betydning for hende i dag. Samfundet er "sådan et fælles projekt, vi skal have gang i. Der skal være mere fællesskabsånd og mindre individualisme".

Autonomi, magt og kontroldimensionen ses meget determineret af regeringsindgrebet i OK13 og Lov 409. Louise beskriver en hverdag, hvor selvbestemmelsen i arbejdet er ophævet. Sideløbende hermed er arbejdskravene sat op, uden at der er tilført flere ressourcer. Der er for mange børn i klasserne og flere urolige og vanskelige børn, og det

påvirker undervisningskvaliteten: *"Der er for mange timer, hvor jeg tænker: Det gik fandeme ikke godt"*. Hun formidler erfaringer om, hvordan lærerne føler sig presset maksimalt af nedskæringer, og at det økonomiske rationale dominerer over det fagprofessionelle. Hun er bekymret for, at lærerne vil blive stående ved den instrumentelle *"De-får-hvad-de-betaler-for-og-ikke-en-skid-mere-holdning"*, som hun finder er udviklet som et resultat af konflikten. Arbejdet er blevet fremmedbestemthed; *"arbejdslivet sådan meget overlevelsenspræget"*, og beretningen udtrykker bekymring for proletarisering.

Magtbalancen opleves som forrykket på flere niveauer: På det lokale niveau har skoleledelsen øget kontrollen over arbejdet og lærernes tilstedeværelse. På det centrale niveau har KL's og statens magtanvendelse *"ydmynet"* lærerne. På denne baggrund formulerer hun et perspektiv om at forlade folkeskolen. Det kan tolkes som en måde at overleve på i fraværet af kollektive modstrategier.

På *interessedimensionen* er fokus på magt-aspektet og fravær af autonomi, men interessen i løn som samfundsmæssig anerkendelse ses også som vigtig. De politiske interessemodsatninger til KL og staten retter sig mod *"alt for meget styring oppefra"*, mod statsmagtens tilsidesættelse af aftalesystemet, og mod hvad hun opfatter som en diskriminerende diskurs om dagpengemodtagerne, kontanthjælpsmodtagerne og de socialt svageste i samfundet. Hun formulerer et klart modsætningsforhold til offentlige arbejdsgivere og *"politikere"* (i uspecificeret betydning).

På *solidaritets- og handlingsdimensionen* befinder Louise sig i en ambivalent position. Hun er desillusioneret men samtidig også vred og fortsat forpligtiget på kollektivismen. Hun fortæller, at hun stemte nej til OK15 for gennem en konflikt at lægge et maksimalt pres på de politiske partier op til folketingsvalget i juni. *"Jeg havde virkelig set det som vores chance i et valgår at sige: Så tager*

vi en konflikt til". Hun overvejer at skifte fra Socialdemokratiet, som hun regelmæssigt stemmer på, til Enhedslisten i protest. Bevidstheden er stærkt præget af nederlaget, og hun er ambivalent i forhold til solidaritet med andre grupper.

"Hvis du spørger mig, om hvis pædagogerne var ude i en konflikt, ville jeg så strejke sammen med dem? Det ville jeg nok, hvis jeg følte mig tvunget til det. Men noget af solidariteten er måske væk. Men for mine egne arbejdsvilkår, der ville jeg gå hele vejen".

På *klassedimensionen* opdeler hun samfundet i en *"velstående"* gruppe, en *"middelklasse"* og en gruppe med *"dårlig økonomi og ressourcer"*. Klasseinddelingen har ikke sammenhæng med den offentlige sektors modsætninger. Der formuleres modsætninger til konkrete personer i KL og til *"politikere"* og systemkritik af *"konkurrencestaten"* og *"individualiseringen"*. Lønmodtagergruppen er bredt defineret uden yderligere opdelinger, og klassebetegnelser benyttes ikke til at italesætte interesseforskelle ud fra arbejdet.

Samlet set er Louise eksemplarisk for det segment blandt offentligt ansatte, hvis bevidsthed i forhold til arbejdspladsniveauet og staten er radikaliseret som følge af de senere års stats- og arbejdsgiverstrategier. Klasseinddelingen på samfundsniveauet er tredelt med indkomst som det vigtigste kriterium. Statens politik forstås kritisk gennem systemkritik og en generel modstilling til politikere.

Person 4: Anette, privat ansat, funktionær

Anette er 46 år og er uddannet som bankrådgiver og ansat i en større bank på 22. år. Hun er opvokset i en gårdejerfamilie, og forældrene stemte på Venstre. Hun har været tillidsrepræsentant i nogle år og stemte i begyndelsen socialdemokratisk, men skiftede til Venstre. *"Jeg fik mere indsigt i økonomi, og*

kunne godt se at Venstres politik var mere realistisk”.

På *autonomi, magt og kontroldimensionen* optræder i Anettes beretning bankens ledelsesformer i sammenhæng med fremmedgørelsen af arbejdet. Anette skiftede fra bankkunderådgiver til erhvervskunderådgiver, fordi hun fandt, at bankens pres for at sælge produkter til kunderne ikke var fagligt begrundet: *”Jeg ville gerne kunne se folk i øjnene. Det kunne jeg ikke som sælger. Jeg er rådgiver”.* Præstationskulturen

”presser medarbejderne sindssygt meget. Du skal hele tiden løbe stærkere og tjene mere til ledelsen, bundlinjen skal konsolideres, og udgifter skal reduceres mest muligt”.

Det er ligeledes forbundet med stress, at de individuelle præstationer bliver lagt ud på bankens intranet. Alle medarbejdere i Danmark kan sammenligne hinandens præstationer, og præstationsmålene er koblet sammen med en personlig lønandel, som kan justeres nedad ved de årlige medarbejderudviklingssamtaler. Bankens magt over arbejdet oplever hun som en realitetsmagt utilgængelig for indflydelse. Det er *”mere blevet one way”.* Utilfredsheden kommer ikke åbent til udtryk, men formuleres i det nære arbejdsteam som fælles holdninger og aflegitimering af ledelsen. Det fører også til individuelle strategier. Anette vil søge væk fra banken på grund af udviklingen.

På *interessedimensionen* formulerer Anette sig meget kritisk om ledelsens lønpolitik. *”Det dér med lønstigninger, det er meget, meget svært”.* Lønstigninger gives inden for hver jobfunktion efter præstationsmål. Der er ikke offentlighed om lønnen. Det placerer lønspørgsmålet i *”en gråzone”.* Der er *”stadigvæk mange, der ikke får den løn, på trods af den jobfunktion, de har”.* Hun udtrykker sig kritisk om det forhold, at overenskomst-

stigninger kan modregnes den personlige lønfastsættelse.

”Aktionærerne bliver der taget hensyn til, for det er dem, der skal tjenes penge til. Og den øverste top kan hele tiden få store lønninger, mens dem, der er nede på gulvet og virkelig knokler, dårligt kan få det, de er berettiget til ud fra deres jobfunktion. Det synes jeg ikke er rimeligt”.

Der ses således en dikotomisk modstilling til ledelsen, men bevidstheden er påvirket af de magtforhold, der opleves i banken, og kritikken skifter til resignation: *”Der er vi også oppe imod noget, som er større, end vi kan gøre noget ved”.*

I forhold til statens politik formuleres ingen modsætninger, der disponerer for klassebevidsthed. Anette er enig i, at staten gennem de politisk vedtagne ændringer lægger pres på dagpengemodtagere og kontant-hjælpsmodtagere for at fremme deres motivation til at arbejde. Hendes holdning kan ses som udtryk for det, Max Weber kalder en protestantisk arbejdsetik.

På *solidaritets- og handlingsdimensionen* tillægges solidaritet ingen betydning. Den oprindelige tro på fagpolitisk fællesskab er forsvundet for *”lang tid siden”.* Fagforeningen er hun imidlertid fortsat medlem af.

”Det bliver mere retfærdigt, at der er en fagforening, der forhandler vores løn og arbejdsvilkår for os alle sammen, end vi skal sidde og gøre det individuelt”.

Det er dog et individuelt perspektiv, hun vil handle ud fra. Forskellige faktorer har ført hende væk fra kollektivismen, herunder et økonomisk vellønnet arbejde, de magtmæssige begrænsninger og hendes resignation herpå. *”Det [sammenhold] vil du aldrig opleve inden for pengeinstitutverdenen. Det er en hel*

anden mentalitet end f.eks. skraldemændene. Så er det med at lave skæg med det i stedet for, ironi". Kollektivismen kan imidlertid kaldes frem igen, som når Finansforbundets støtte til Ryanair personalet fanger en interesse hos hende: "Det synes jeg er fint! Der kommer den gamle tillidsmand op i mig. Vi får jo aldrig brugt vores strejkekasse alligevel!". I KL/lærer-konflikten tog hun derimod stilling til fordel for KL ud fra opfattelsen af, at lærerne havde favorable arbejdsvilkår sammenlignet med hendes egne og andre lønmodtageres.

På *klassedimensionen* ser Anette samfundet opdelt i tre klasser, "de rige", "de fattige" og "en stor gruppe midt imellem", som hun selv tilhører. Kriterierne for opdelingen er indkomst og formue. Til "de rige" regner hun "virksomhedslederne", som er "en gruppe, Liberal Alliance arbejder for", og som hun finder fremmer deres interesser for vidtgående.

Samlet set er Anette eksemplarisk for det segment, hvis bevidsthed er modsigelsesfuld med både elementer af klassebevidsthed og liberalistisk bevidsthed. Der er erkendte modsætninger til ledelsen for dens magt over arbejdet og lønnen. Et kollektivt perspektiv kan kaldes frem på grund af arbejdsgivernes politik. Klassedelingen er tredelt, og der udtrykkes kritik af den øverste ledelse og virksomhedsejerne for de privilegier, der gør dem til den førende gruppe. På den anden side udtrykkes tilslutning til bankens markedsøkonomiske rationale og til et individuelt perspektiv, og der er generelt ikke tilslutning til et kollektivt projekt.

Person 5: Jørgen, privat ansat, ikke-faglært

Jørgen er 53 år og industriarbejder på 6. år i en fødevarer virksomhed. Han er opvokset i en selvejende fabrikantfamilie og gennem opdragelsen fået et konservativt/liberalistisk værdisæt. Han stemmer fast på Venstre. Jørgen er funktionæruddannet i faderens virksomhed. Som yngre blev han købt ud af virk-

somheden og har efterfølgende bevæget sig nedad i stillingshierarkiet på arbejdsmarkedet som selvstændig og i ordinære ansættelser.

På *autonomi, magt og kontroldimensionen* er konfliktniveauet stort. Virksomheden er opkøbt af en udenlandsk koncern, som har et stærkt fokus på overskudsmaksimering. Den nationale ledelse fungerer inden for snævre rammer, der vanskeliggør, at arbejderne kan opnå indflydelse på arbejdets organisering, arbejdsmiljøet, personalepolitikken og investeringer. Ledelsen "skal bevise, at en topstyret virksomhed, den dur. Og det skal jeg love dig for, at den ikke gør". Individuelt og kollektivt foregår der en magtkamp i virksomheden om kontrollen over arbejdet, som Jørgen tager aktiv del i. Jo mere ledelsen afviser forbedringer vedr. arbejdsprocessen og arbejdsmiljøet, desto højere synes konfliktniveauet at være. Jørgens reaktion har også grundlag i produktionens fremmedgørende træk. Der er konflikter mellem skiftehold og teams, om hvem der er ansvarlig for nedbrud, fejl og uopfyldte produktionsmål. Der opstår splittelser, som ifølge Jørgen er "noget ledelsen bevidst spekulerer i for at forhindre, at vi kan stå sammen".

På *interessedimensionen* ses der en vedvarende konflikt på lønspørgsmålet og på kontrolspørgsmålet. Konflikten handler ifølge Jørgen om økonomisk udnyttelse af arbejderne. Det er "ren business og kroner og øre. Virksomheden skal malkes til den udenlandske ejer". Industriarbejderne har afvist et forslag fra ledelsen og fagforeningen om, at en del af lønnen gøres afhængig af overskuddet i virksomheden. Ledelsens plan er ifølge Jørgen at finansiere en ny maskinpark gennem løntilbageholdenhed.

"Det er 100 % sikkert, at vi skal ofre. Vi skal have de nye maskiner, og dem vil de trække fra overskudsdelingen. Det er den model, de vil gennemtvinge".

Jørgen er "helt afvisende" over for, at arbejderne bliver gjort medansvarlige for virksomheden på dette grundlag:

"Overskudsdeling? Nul. Vi skal ikke ned i løn for at betale investeringer. Jeg er lige glad med at få andel i gevinsten. Jeg vil bare have en fast løn. Færdig!"

Interessemodsætningen ser Jørgen udspille sig i hele branchen med Tulip og Danish Crown som frontløbere. *"Ledelsen i samtlige fødevarer virksomheder kan gøre, hvad helvede de har lyst til, hvis overskudsmodellen går igen"*. Andre arbejdsgivere vil ifølge Jørgen følge efter og sænke lønniveauet. Han argumenterer ud fra, at andre lønmodtagere er i lignende situationer, altså ud fra en kollektiv forståelse.

I forhold til statens politik er Jørgen ambivalent på spørgsmålet om de sociale ydelser. Han udtrykker forståelse for ændringerne i dagpengene og kontanthjælpen af hensyn til samfundsøkonomien. På den anden side får erfaringer i den nærmeste familie samt blandt venner, der modtager kontanthjælp, Jørgen til at udtrykke sig kritisk om forringelser af de sociale ydelser, "meningsløs" aktivering og konsekvenserne for de berørte.

På *solidaritets- og handlingsdimensionen* kan der iagttages en proces, hvor nye værdier og praksisformer får betydning. Jørgen har skiftet klasseposition, og den ny klasseposition disponerer for en ny bevidsthed om 'sammenholdets logik' i virksomheden og en støtte til de ansatte i Ryanair. På grund af modsætningen til ledelsen opstår et ønske om at deltage fagpolitisk aktivt, og Jørgen vil skifte fra Kristelig Fagforening til NNF. Jørgen er dog kritisk indstillet over for NNF. *"NNF placerer sig forkert"* i interessemodsætningen om overskudsdeling. Imidlertid arbejder Kristelig Fagforening ifølge Jørgen *"kun for den individuelle interesse"*, og et med-

lemskab af NNF vil give Jørgen en formel adgang til indflydelse i det fællesskab, der arbejder for de kollektive interesser. På handlingsdimensionen ses der således en beslutning om deltagelse i kollektiv sammenhæng.

På *klassedimensionen* finder Jørgen, at der er forskel på folk, efter hvilken klasse de tilhører. Der er *"mellemlassen"*, *"de mindrebevidlede"* og *"de rige"*, og Jørgen placerer sig i mellemlassen. Kriteriet for inddelingen er indkomst, og Jørgen tænker ikke de delinger, han ser på arbejdsmarkedet, sammen med samfundsbilledet. For Jørgen er forskellene ikke problematiske:

"Der er nødt til at være nogen, der er rige, for at vi kan fremme foretagsomhed. Du kan ikke bare udjævne rig og fattig, for så gider de rige ikke. Så tager de bare deres formue og virksomhed til udlandet".

Samfundssynet stammer ifølge Jørgen fra opdragelsen. *"Vi har været selvstændige hele livet, med egen virksomhed, så det er jo der, grundprincipperne kommer fra"*.

Samlet set er Jørgen eksemplarisk for det segment, der gennemløber en socialisering til kollektivismen fra et konservativt/liberalistisk udgangspunkt. I forhold til arbejdspladsniveauet og arbejdsgiverne som gruppe er bevidstheden dikotomisk. På samfundsniveauet er klasseinddelingen tredelt efter indkomst som kriterium, men privat initiativ på grundlag af ejendomsret ses også som vigtig.

Konklusion

Analysens hovedresultater viser, at der stadigvæk findes klassebevidstheder på arbejdspladsniveau og samfundsniveau. Resultaterne peger således på et andet og mere nuanceret resultat end Becks teori. Delanalyserne og materialet med de øvrige interviewpersoner, der inddrages nedenfor,

viser, at der findes udviklet klassebevidsthed, ligesom der findes positioner, der er udtryk for modsætningsfyldte bevidstheder.

Det kan dokumenteres, at dikotomisk bevidsthed i forhold til ledelsen er ret udbredt på arbejdspladserne. Der erfarer interessemodsætninger på en eller flere af dimensionerne. Modsætningerne omhandler fordelingen af produktionsresultatet og kontrollen over arbejdet, altså de klassiske spørgsmål; men også om beskæftigelsen er sikker og giver en stabil indkomst, og om arbejdet tilfredsstillende udviklingsorienterede behov og autonomi. Modsætningerne udvikler dikotomisk bevidsthed, der viser sig i forskellige former.

Forståelsen for et kollektivt perspektiv ud over arbejdspladsen er gennemgående på flere måder. Perspektivet findes som en identifikation med andre grupper i parallelle situationer. Det formuleres mest tydeligt som en "fælles interesse" eller "solidaritet med". Perspektivet kommer endvidere frem som en bevidsthed om, at hvis arbejdsgiverne vinder ét sted (illustreret med Ryanair), kan andre arbejdsgivere inspireres til at gøre Ryanair strategien til deres i en eller anden form. Perspektivet er endelig formuleret som en interesse i, hvad der er et rimeligt materielt niveau for arbejdskraften i det aktuelle samfund.

Den fundne klassebevidsthed indeholder en bred forståelse af, hvem der er inkluderet. Forståelsen omfatter "alle arbejdstagere", hvormed der menes både de manuelle arbejdere og funktionærerne. Herfra kan det ikke sluttes, at solidariteten er betingelsesløs. Spørgsmålet om at stille sig solidarisk med andre afhænger af indholdet (illustreret ved lærernes konflikt), om der kan forventes gensidighed (ligeledes illustreret ved lærernes konflikt) og påvirkningen fra andre normsystemer (illustreret ved den protestantiske arbejdsetik).

Når der ses på spørgsmålet, om der findes klasser i samfundet, mener de fem fremstillede personer samt langt hovedparten af de øvrige interviewpersoner, at dette er tilfældet. Der opereres generelt med en inddeling i en middelklasse, en overklasse og en underklasse, mens et mindretal tilføjer arbejderklassen. Hovedparten placerer sig i middelklassen, mens få placerer sig i arbejderklassen. Placeringen i middelklassen begrundes interviewede manuelle arbejdere i to forhold: Velstandstigningen har bragt arbejderne op på det samme materielle niveau som middelklassen, og samfundsudviklingen har betydet, at arbejderne oplever sig som socialt og politisk ligeværdige med andre klasser i samfundet. Nogle manuelle arbejdere tilføjer, at de stadig anser sig som arbejdere i betydningen "håndværkere", "lønafhængige" eller "lønarbejdere". Der er således stadig en del, der opfatter sig som arbejdere, selv om "arbejderklasse" betegnelsen næsten er helt forsvundet. Svaret på artiklens overskrift *Hvad blev der af arbejderklassen?* er todelt. Arbejdernes modsætningsforhold til arbejdsgiverne og deres billeder af samfundet som klasseinddelt er ikke forsvundet, bare fordi arbejderne ser sig selv som middelklasse. For det andet er den bevidsthed, der er fundet i de grupper, klasse teorien definerer som middelklasse, ikke entydigt en individualiseret bevidsthed. Den indeholder også kollektive forståelser.

Ses der på sammenhængen mellem bevidstheden ud fra arbejdet og bevidstheden om samfundet, ses to tendenser i materialet. Den ene tendens, som tegner flertallet, overfører ikke modsætningerne ud fra arbejdet til samfundsforståelsen. Kriterierne for klasseinddelingen på samfundsniveauet, indkomst og formue, ses ikke i sammenhæng med magt- og kontrolformerne på arbejdspladsniveauet. Arbejdsgiverne italesættes ikke som en del af overklassen og som en betydnings-

fuld gruppe for samfundets magtforhold og for fordelingen af økonomien. Den anden tendens italesætter arbejdsgiverne i de store private virksomheder og virksomhedsejerne som en del af overklassen, og at de har positioner til at påvirke det politiske niveau til at omfordele økonomien til deres fordel.

Den klassebevidsthed, der empirisk er fundet, viser sig i formerne A-C.

A) *En dikotomisk radikaliseret bevidsthed* (portræt nr. 1 og nr. 3), formuleret med baggrund i en frygt for usikker arbejdsmarkedsstatus eller et definitivt tab af autonomi i arbejdet. De interviewede tenderede til at se modsætningerne på arbejdspladsniveauet og i forhold til arbejdsgiverne som uforenelige. Bevidstheden er fundet hos lønmodtagere (portræt nr. 1), som er placeret i udsatte positioner og mangler kollektive handlemuligheder på arbejdspladsen og i forhold til de sociale systemer, og dels hos lønmodtagere (portræt nr. 3), som har tabt autonomi og er frataget kollektive handlemuligheder af staten. Portrættene er udtryk for konkrete udviklinger på arbejdsmarkedet efter indplaceringen i klassestrukturen. Portræt nr. 1 indfanger frygt for høj beskæftigelses- og indkomstsikkerhed i den ufaglærte gruppe, mens portræt nr. 3 indfanger frygt for proletarisering i den offentligt ansatte gruppe. Strukturen begrænser den proces, hvorefter de kan handle for et kollektivt modsvar.

B) *En dikotomisk kollektiv selvbevidsthed* (portræt nr. 2), som forener en konfliktorienteret og en samarbejdsorienteret relation til ledelsen på arbejdspladsen og i forhold til arbejdsgiverne som gruppe. Positionen findes på arbejdspladser, hvor der af historiske og strukturelle grunde (produktionens karakter) er et stærkt arbejderkollektiv, der holder øje med kritiske udviklingstendenser. Den kollektive proces er veludviklet. Positionen findes også på arbejdspladser (portræt nr. 5),

hvor arbejderkollektivet ikke er så stærkt på grund af intern splittelse, men stærkt nok til at afvise lønnedgang.

C) *En dikotomisk bevidsthed på arbejdspladsniveauet* (portræt nr. 4), men med resignation over de kollektive handlemuligheder på arbejdspladsniveauet, som opleves som svækkede. Der formuleres et individuelt perspektiv væk fra arbejdspladsen med baggrund i et oplevet tab af autonomi og udvikling i arbejdet. Der er ikke tilslutning til et kollektivt projekt. Bevidstheden er modsigelsesfuld, mellem tilslutning til et virksomhedsøkonomisk rationale og på den anden side kritik af ledelsen, af arbejdsgiverstrategier (Ryanair) og af virksomhedsejerne som en privilegeret gruppe i samfundet.

Resultatet skal ikke opfattes som et færdigudviklet teoriudkast. Formålet har været at vise, at der findes klassebevidsthed. Klasse-teoretisk har marxistisk klasseteori i forlængelse af Wright og Thompson vist sig relevant til at belyse bevidstheder ud fra produktionsforholdene, suppleret med den arbejdssociologiske teori. Men der er behov for en bredere anlagt klasseteoretisk diskussion samt yderligere undersøgelser af, hvordan lønmodtagerne forstår klasseinddelingerne på samfundsniveauet, og om de ser samfundsstrukturen som uforanderlig eller dynamisk.

REFERENCER

- Andersen, S. Aa. (1997). *Arbejderkultur i velfærdssamfundet*. København: SFAH.
- Beck, U. & Gersheim, E. B. (2002). *Individualization*. London: Sage.
- Bell, D. (1973). *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Blauner, R. (1964). *Alienation and Freedom*. Chicago & London: The University of Chicago Press.

- Borg, V. (1971). *Industriarbejde og arbejderbevidsthed*. København: Forlaget Røde Hane.
- Busck, O. G., Knudsen, H. L., Lind, J. & Jørgensen, T. H. (2009). Medarbejderdeltagelsens transformation. *Tidsskrift for Arbejdsliv*, 10(1), 31-48. doi.org/10.7146/tfa.v11i1.108764.
- Caraker, E., Høgedahl, L., Jørgensen, H. & Møberg, R. J. (2015). *Fællesskabet før forskellene*. Carma: Aalborg Universitet.
- Caraker, E. (2017). *Fællesskab gør forskel*. Carma: Aalborg Universitet. doi.org/10.5278/vbn.266335748.
- Goldthorpe, J. H., Lockwood, D., Bechhofer, F. & Platt, J. (1969). *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gorz, A. (1981). *Farvel til proletariatet*. København: Politisk Revy.
- Goul Andersen, J., Olsen, L., Ploug, N., Andersen, L. & Sabiers, S. E. (2014). *Klassekamp fra oven. Den danske samfundsmode under pres*. København: Gyldendal.
- Goul Andersen, J. (1991). *Class Theory in Transition*. Århus: Institut for Statskundskab.
- Harrits, G. S. & Pedersen, H. H. (2017). De er over det hele. En eksplorativ undersøgelse af danskernes opfattede overlap mellem klasse- og partipositioner. *Politica*, 49(2), 120-138.
- Hochschild, A. R. (1997). *The Time Bind*. New York: Metropolitan Books. https://doi.org/10.1111/j.1743-4580.1997.tb00019.x.
- Hvid, H. (2005). *Arbejde og bæredygtighed*. Roskilde: Roskilde Universitetscenter.
- Lysgaard, S. (1961). *Arbejderkollektivet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Marx, K. (1974). *Den tyske ideologi. Filosofiens elendighed*. København: Rhodos.
- Mikkelsen, F. (1994). *Radikaliseringen af de offentligt ansatte i Danmark*. København: SFAH.
- Sennett, R. (1999). *Det fleksible menneske*. Høbjerg: Hovedland.
- Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury. doi.org/10.1080/08935696.2016.1158974.
- Stubager, R. (2017). Danskernes klassebevidsthed 1954 og 2015: Plus ça change, plus c'est la même chose. *Politica*, 49(2), 99-119.
- Thompson, E. P. (1968). *The Making of the English Working Class*. London: Penguin Books.
- Thomsen, J. P. F. (2009). Klasseanalyse, I L. B. Kaspersen & J. Loftager (red.), *Klassisk og moderne politisk teori* (s. 1018-1034). København: Hans Reitzels Forlag.
- Weber, M. (2003). *Udvalgte tekster I-III*, H. Andersen, H. H. Bruun & L. B. Kaspersen (red.), København: Hans Reitzels Forlag.
- Wright, E. O. (1997). *Class Counts*. Cambridge: Cambridge University Press. doi.org/10.1017/cbo9780511488917.
- Wright, E. O. (1985). *Classes*. London: Verso.

NOTER

1. Klasseteori fik en opblomstring i 1970'erne med flere teoretiske forgreninger og definitioner på, hvad klassebevidsthed er. Artiklen afgrænser sig fra en teoriehistorisk gennemgang af positioner og temaer, som ikke skønnes relevante for den aktuelle empiriske klasseanalyse.
2. Spørgsmålet om klasser i forhold til partier er ikke behandlet i denne artikel.

Emmett Caraker, lektor, ph.d., (CARMA), Institut for Statskundskab, Aalborg Universitet
e-mail: ec@dps.aau.dk